

DR. JOZEF ŠPIRKO:

KU 400. VÝROČIU SPOLOČNOSTI JEŽIŠOVEJ

Odtlačok z „Kultúry“ č. 5 -6. Jún 1941.

TRNAVA 1941.

Tlačou Kníhtlačiarne Spolku sv. Vojtecha v Trnave.

V kritických chvíľach cirkvi a kresťanstva záchrana prichádzala z tichých kláštorných ciel. Keď za sťahovania národov zmocňovala sa ľuď horúčka túlavosti, benediktínska rehoľa pripútala roztúlaného človeka k pevnému miestu („stabilitas loci“ u sv. Benedikta z Nursie), naučila ho milovať zem a prácu („ora et labora!“). Benediktíni tým zachránili cirkev, aby vo vlnobití národov nezanikla a vo svojich kláštoroch spolu položili základy západnej kultúry. V 10. a 11. storočí rozkladom kultúry karolingovskej začaly sa javiť v cirkvi vážne poruchy. Náprava prišla z clunyackého kláštora. Sociálna neusporiadanosť a hmotárstvo 12. a 13. storočia bolo pôdou nebezpečného hnutia albigenského a valdenského, ktoré ohrozovalo cirkev, štát i celú spoločnosť. Sv. František z Assisi, sv. Dominik a nimi založené žobravé rehole naučily stredovekého človeka správne hodnotiť tuzemskosť a jej statky, vniesly pokoj do duše rozorvaného človeka, vrátili ho samému sebe, naučily ho tešiť sa životu a svetu.

Oveľa kritickejšie bolo však polozenie cirkvi a západu na rozhraní stredo- a novoveku. Po zaniknutí stredovekého univerzalizmu humanizmom a renesanciou zobúdzaný individualizmus pôsobil všade revolučne: v politickom, sociálnom, vedeckom, náboženskom a cirkevnom živote. Cirkev, ktorej s renesančným duchom zmocňovali sa rozličné neporiadky, hufom opúšťaly celé národy. No, najsmutnejšie bolo, že podľa ľudského ponímania záchrana v tomto prípade nedala sa očakávať z kláštorov. Revolučné proticirkevné hnutie šírilo sa práve z rehoľných ciel. Meno „rehoľníka“ bolo v očiach ľudu zkompromitované. Ani sama cirkev nemala k rehoľiam dostatočnej dôvery, keďže zakladanie nových rehôľ obmedzovala, ba priam zakazovala. A je príznačné, že na reformnej porade r. 1538., ktorej sa okrem pápeža Pavla III. zúčastnili osobnosti ako Contarini, Pole, Carafa, Fisher z Rochestru, podaný bol medzi iným návrh zakázať prijímanie nováčkov do všetkých jestvujúcich rehôľ a tak dať vymrieť celej súčasnej rehoľnej generácii, od ktorej vraj pre reformu niet čo očakávať. (Samému sv. Ignácovi, keď pomýšľal na založenie rehole, vážne to zazlieval jeden z prvých spolupracovníkov, lebo vraj meno rehoľníka má

u ľudu „veľmi zlý zvuk“.) V ovzduší takejto verejnej mienky skoro nemožné bolo očakávať záchranu cirkvi zase z nejakého kláštora.

A jednako, Prozreteľnosť božia chcela, aby aj tento raz prišla pomoc v preťažkej situácii z rehole. Musela to byť, pravdaže, rehoľa nová, minulostou nezafažená. Musela znamenať niečo nezvyčajného, čo by zachytilo svet prácou a metódami primeranými. Opravdivá zbožnosť, o ktorú bola práve vtedy taká núdza, pohybuje sa medzi dvomi pólmi zbožnosti činnejšej a mystickej. Iba tam, kde v duchovnom živote oba smery sa vyrovnávajú, možno úfať v zdravý vývin a trvalé výsledky. Súčasné rehole nemohly sa pričiniť o uzdravenie pomerov práve pre svoju jednostrannosť (neskoršie sa vplyvom jezuitského ducha aj u nich všeličo zmenilo). Alebo boli príliš kontemplatívne, uzavreté v kláštoroch a zahatené do úzkych kráčov svojej regule, alebo boli až príliš aktívne, až vo víre života postrácaly patinu rehoľného života. Nová rehoľa musela vedieť tie dva prvky harmonicky spojiť. Tú šťastlivú syntézu uskutočnil *sv. Ignác z Loyoly* vo svojej reholi. Bola všestranne činná a bola zbožná, asketická.

*

Sv. Ignác pochádzal zo Španielska, z kmeňa zdravých, bojovných a rytierskych Baskov. Nebola to náhoda, že človek, ktorý mal založiť kresťanstvo zregenerujúcu rehoľu, pochádzal zo Španielska. Ono malo vtedy dobre usporiadaný náboženský život, malo dobré duchovenstvo (zásluhou reforiem kard. Ximena), cirkvi bolo úprimne, až synovsky oddané, žilo v ňom povedomie misijného poslania (zámorské misie) — a práve vtedy stálo na vrcholci svojho kultúrneho vývinu. Španielsko dalo svetu osobnosti ako Teréziu z Avily, Jána z Kríža — bolo predurčené dať cirkvi zakladateľa reformnej rehole jezuitskej.

Ignác z Loyoly pochádzal z rodiny, v ktorej rytierskosť a vojenská služba bola starou tradíciou. I on bol vojakom telom i dušou, smelým a veselým. A ním chcel aj ostať. Svoje rehoľné povolanie nespoznal v útlej mladosti, nevypestoval si ho v kláštorom zátiší a ani neskoršie sa preň nerozhodol preto, že sa presýtil rozkošami, alebo znechutil pre neporiadky tohto sveta ako viacerí zakladatelia (sv. Norbert, Bruno, Chrodegang, Róbert z Molesme, Gerhard Groot). Tridsaťročného, životom kypiaceho, mravne zachovalého dôstojníka ťažko poranili pri Pamplone. V dlhej chorobe poznal, že nie je už súci na vojenskú službu a že nedosiahne už rytierskej slávy. Zatúžil hľadať *väčšiu slávu Božiu* (myšlienka duševnej krížiackej výpravy). Pravda, vojaka v sebe nezaprel. Smysel pre disciplínu, poslušnosť a organizovanie vniesol toľ i do nového podujatia. (Jezuiti majú veľa vojenských vlastností: disciplinovanosť, bezpodmienečnú poslušnosť, vojenské roztriedenie.) Bolo to pre cirkev providenciálne. Dobe práve toto chýbalo. Humanizmom a subjektivismom rozmazaný človek trafil smysel pre poslušnosť, nevedel sa ani v cirkvi,

ani v náboženstve podrobiť auktorite (náboženský subjektivismus, neviazanosť u reformátorov).

No, Ignácov plán bol ešte veľmi nejasný, hmlistý. Lepšie si ho ujasnil v Manréze, kde sa oddal desaťmesačnému pokániu, duchovnému cvičeniu a najprísnejšej sebakontrole. Vplývali naň mysticky založení „bratia spoločného života“. Že sa Ignác k nim uchýlil, bolo tiež šťastnou voľbou. Bratia spoločného života nežili síce podľa presne predpísaných rehoľných pravidiel (ich zásady „extra religionem religiose vivere“) menej dbali na mnišsky zovňajšok, no tým intenzívnejšie pestovali ozajstnú zbožnosť (*devotio moderna*). Tu sa zrodily základy jeho obdivuhodných *Exercícií*, knižočky to, ktorá v katolíckom novom veku patrí k prelomovým dielam. Exercície Ignácove sú plodom ostrej sebaintuície, vybudované zázračnou dôslednosťou, ktorá sa snaží jasne vytýčený cieľ dosiahnuť sústredením všetkých duševných schopností. Sú pokusom vnuknúť vtedajšiemu človekovi nábožensko-mravnú existenčnú otázku, posvietiť na jeho náboženské polozenie, ktoré si neuvedomil, alebo neuvedomil jasne. Stredovekým formalizmom a renesančným relativizmom oslepený človek pozeral a nevidel. Ignácove exercície zasiahly novovekého človeka priamo do srdca. Tak do základov ním otriasly, že ho postavily pred voľbu, rozhodnúť sa alebo pre pozitívny náboženský život, alebo sa vonkoncom rozlúčiť s kresťanstvom. A novoveký človek tento silný otras potreboval, ba priam ho čakal. Stredoveký náboženský život, hoc nepopiera sa jeho hodnota, predsa bol veľkým dielom zriedený vo vonkajšok a zmechanizovaný. Človek konal svoje náboženské povinnosti temer ako stroj, vnútorne ich málo prežíval. No, cítil medzeru a zatúžil po prehĺbení svojho náboženstva. (Luther hlásal „teologiu útechy — *Trosttheologie*“, preto mal zpočiatku toľko úspechov.) Ignác opravdivejšie a úprimnejšie udrel svojimi Exercíciami na túto citlivú strunu novovekého človeka. Odtiaľ ich čudesná pôsobivosť. Tak, ako v tichosti otváral si srdce pred sebou samým, takým dojmom pôsobia Exercície aj u iných. Nepočítajú s masovými efektami, sú rozpravou srdca k srdcu, jednotlivca k jednotlivcom. Nimi vychovávajú sa silní jednotlivci ako akčné bunky, pevná katolícka elita (jezuitským exercíciám nejde o masy, ale o duševne príbuzných jednotlivcov).

Po manrézskej samote Ignácovi určitejšie rysovaly sa kontúry budúceho programu. Cítil, že ho Boh volá hlavne do aktívnej pastoračnej činnosti. Na to však potreboval teologické vzdelanie. Tridsaťjedenročný vojensky vychovaný človek mal začať štúdiá skoro od elementárnych začiatkov. Nie malá vec. Teologiu študoval v Paríži, kde ako výborný znalec ľudí čoskoro ponachádzal duševne príbuzných priateľov prekvapujúco mnohostranných schopností. Zpočiatku boli len šiesti (okrem Lefèvrehu všetci Španieli a laici!). Po složení sľubu čistoty a chudoby (poslušnosti až neskoršie) umienili si ísť na Východ a dať sa do služieb duší (privšeobecný program). Pre rozličné ťažkosti nedal sa uskutočniť. V Benátkach

sa už rozhodli ostávať pospolu natrvalo. Tu stáva sa malá čata živým organizmom. Nazvali ju španielsky „compañía de Jesús“ (compañía podľa vojenského útvaru, čo nekryje dostatočne výraz societas, spoločnosť, Gesellschaft, társaság). Až v Ríme dozrela v Ignácovi myšlienka založiť rehoľu (stálo ho to nemálo námahy získať pre to súhlas ostatných členov) a pripútať ju čo najužšie k pápežstvu, k Rímu. Dnes je jasné, že sa v katolíckej cirkvi všetko musí krútiť okolo pápežstva a Ríma. No, nebolo to jasné v dobe sv. Ignáca — po renesančných pápežoch — po Sacco di Roma — uprostred reformátormi vyvolanej nenávisti k pápežstvu a po konciliárnej teórii. Kresťanský svet nie bez podkladu videl v rímskej kúrii závažnú príčinu, prečo nedochádza k cirkevnej reforme (Klement VII, Pavol III. boli proti reformnému snemu!). V tej dobe nestratiť dôveru k Rímu, vydať sa za takrečeno slepý nástroj pápežstva (jezuitský sľub o bezpodmienečnej poslušnosti pápežovi!) v ovzduší zosvetšenej kúrie jasne vidieť, že v cirkvi nemôže vzniknúť nič zdravého a trvalého, čo nie je pripútané k Rímu, *v tom je veľkosť, heroizmus sv. Ignáca a svetový dejinný význam založenia jezuitskej rehole*. Ani sám Pavol III. netušil, čo prináša pápežstvu Ignácaova malá compañía, keď mu predostierala svoje regule na schválenie. Pápež ich potvrdil r. 1540 po nemalom váhaní (zásadou bolo: nezakladať nové rehole!) a hlavne ho k tomu pohýňal zámorský misijný program jezuitský.

*

Snahou sv. Ignáca a spolu jezuitskej rehole je vypestovať z členov silné, svojrázne osobnosti. (Už sám výber členov je veľmi starostlivý a obozretný, pričom podrobujú sa rozličným ťažkým skúškam. Preto je u jezuitov pomerne toľký počet nadpriemerných ľudí.) No, hoc Ignácovým ideálom bola silná osobnosť jednotlivca, predsa bolo treba z tejto osobnosti odstrániť všetku subjektivistickú založenosť. Všetka vnútorná sila mala sa koncentrovať na všeobecný záujem cirkvi. (Jezuiti nesmú túžiť a prijímať cirkevné hodnosti, iba na výslovnú žiadosť sv. Otca.) Všetko dispozičné právo sústreďuje sa v rukách doživotne voleného generála (Führerprinzip! U iných rehôľ sú nositeľmi vedenia generálne kapitule), ktorého poslúcha každý. Sám generál je však úplne oddaný pápežovi. Len pri takejto koncentrácii je možné využiť všetky sily. Sľub poslušnosti má každá rehoľa. U sv. Františka je idea poslušnosti vystupňovaná až v úplné odumretie individuálnej vôle (acsi cadaver esset...) Františkánsku poslušnosť prevzal aj sv. Ignác, no, tu sa stvárnila vojensky, využila prakticky a stala sa stredobodom celého smýšľania. Ňou isteže obmedzuje sa osobná voľnosť. Ale práve táto „nevoľnosť“ bola vtedy prepotrebná. Musel sa dať opanovať a vedieť seba opanovať ten, kto mal opanovať druhých. Daný rozkaz musel sa jednoducho splniť — ako pri vojsku. Už samé skúmanie po dôvodoch rozkazu skrýva isté vzpieranie sa. Toto u jezuitov nemá miesta. Disciplinovanosť mala v dobe renesančnej uvoľ-

nenosti a bezuzdného kritizovania všetkého jestvujúceho (Luther, humanisti) veľký význam. Bola jediným liekom na uzdravenie cirkevných pomerov. Ignácovsky vychovaný človek ostáva prirodzene vonkoncom *katolíckym*, ktorého stredobodom je *Boh*.

Podľa pokynov sv. Ignáca jasne má sa vztýčiť cieľ a potom sa má dosahovať najvyšším vypätím vôle a zapriahnutím všetkých schopností. Vôľa, sklony, predstavy a city sa musia dokonale ovládať. Kadejaké prekážky majú sa zdolať, malichernosti a formality nesmú cieľu prekážať. (Preto u jezuitov niet viazanosti k miestu a k chórovej modlitbe, ba niet ani zvláštneho rehoľného rúcha.)

*

Hlavným príznakom jezuitov je *aktivita*. Dôkladne zasahovali všade, kde sa javily nedostatky v katolíckom živote. Boli činní v pastorácii, v misiách domácich i zámorských, vo výchove mládeže, vo vede (pre výtvarné umenie mali málo porozumenia. Andrea Pozzo je šťastnou výnimkou. Barok, volaný aj „jezuitským slohom“, nie je ich slohom. Veľmi ho síce propagovali, lebo sa im pre svoju výraznosť a živosť veľmi hodil, no, pri tom nemilosrdne odstránili a zničili nejednu gotickú a románsku umeleckú pamiatku.) Náboženským duchom presiaknutá aktivita spájala sa u jezuitov s vojenskou disciplinovanosťou a vytrvalosťou. Tieto vlastnosti im dopomohly dosiahnuť vznešený cieľ: *získať svet Kristovi*. Stali sa najmohutnejšími činiteľmi katolíckej reformy a rekatolizácie v 16. a 17. storočí. Nevznikli síce priamo na to, aby potláčali protestantizmus, ako to radi hlásajú protestanti a liberálni spisovatelia, ale skôr okolnosti ich donútily k tomu, že sa stali najväčšími protivníkmi luteranizmu a kalvinizmu. Keď sv. Ignác v Manréze, alebo jeho družina v Benátkach a v Ríme uvažovala o svojich budúcich plánoch, iste najmenej mali na mysli protestantov. Veď protestanti boli v Španielsku skoro neznámi a v Taliansku o nich málo sa starali (Leo X., Klement VII., ba aj Pavol III.). Nie protestantizmus, ale stáročné volanie po vnútornej obrode cirkvi ich zrodilo. A keďže vtedy protestantizmus najviac ohrožoval cirkev, je prirodzené, že sa postavili proti nemu. Nezriadený individualizmus a uvoľnenosť ohrožovala cirkevnú jednotu — zachránila ju však bezpodmienečná poslušnosť jezuitov. Ich postoj bol vždy vonkoncom *cirkevný*.

Pri svojej príznačnej aktivite dbali ponajprv na *praktičnosť*, na to, aby sa čo najrýchlejšie a najľahšie dosiahol vytýčený cieľ. Prostriedky, ktoré pri tom upotrebovali, boly isteže originálne a nezvyklé (v misiách akomodáčny systém, paraguajský „jezuitský štát“!) no, čestné a mravne obstojné. Tisíc ráz podvrátila sa ohovárka, že jezuiti nevyberali v prostriedkoch (pripisovala sa im zásada, že cieľ posväcuje prostriedky. Podľa regúl predstavený môže vraj žiadať, aby podriadený z poslušnosti spáchal hriech). Nie v nevyberaní prostriedkov je tajomstvo jezuitských

úspechov, ale v tom, že keď si voľačo zaumienili, dôsledným upotrebením všetkých síl vedeli uskutočniť, čo sa nepodarí každému (baroková pohodlnosť európskych národov!). Svoj krátky program mal každý jezuita denne pred očami: nesmrteľná duša, kým človek žije, je v stálom nebezpečenstve, a treba ju zachrániť. No, čas je krátky, preto treba postupovať rýchlo a bez ohľadu na svetské záujmy. To držalo jezuitov v stálom napätí pracovnom a keď sa im pritom dostalo posmechu, krívd a nepochopenia, znášali to ľahko a ľahostajne.

*

Nijakú rehoľu v minulosti i prítomnosti nepotupovali a neprenasledovali toľko, ako jezuitskú. Sám sv. Ignác to predvídal a priam zakalkuloval do svojich plánov, aby jezuitov dlhý pokoj nezmäkčil a nezpohodlnil. A oni v uplynulých 400 rokoch mali ozaj málo pokojných chvíľ. Najmä nie v 17. a 18. storočí. Cirkev ohrožoval partikularizmus (vo Francúzsku, Španielsku, Nemecku), osvietenstvo podkopávalo vieru, opierajúcu sa o zjavenie. Jezuiti boli založení prísne centralisticky, pápežsky, cirkevne, ba priam klerikálne. Je preto pochopiteľné, že sa z proticirkevných útokov *bezprostredne* najviac ušlo im. Nenávisť proti nim budily a živily rozličné príčiny. V ich rukách sústreďovalo sa temer celé školstvo. Boli vychovávateľmi a svedníkmi panovníckych rodín. Tým získali veľký vplyv na utváranie verejného života, i na politiku. Jezuiti však svojou povestnou dôslednosťou a racionálnosťou využili všetky vhodné príležitosti v prospech svojho cieľa. Za protireformácie preukázali tým cirkvi nemalé služby. To, pravda, vzbudilo závisť nielen vo svetských, ale aj partikularisticky založených cirkevných kruhoch (ba aj v iných rehoľách). Paraguajským „jezuitským štátom“, zámorskými obchodmi (La Valette) dosiahli značného majetku a stali sa miestami i rozhodujúcimi činiteľmi hospodárskymi. To posledné najmä nesrovnávalo sa s ich povolaním, i budilo žiarlivosť v hospodárskych kruhoch. Jansenistické útoky, Pascalove demaskovania podkopávaly autoritu jezuitov v celom kultúrnom svete. Už aj z ich podstaty vyplývajúca aktivita dráždila mnohých. No a nie *všetci* jezuiti a nie *vždy* mali dostatočný jemnocit a umenie nedať *pocítiť* svoje prednosti a zásluhy iným. (Sám dejepisec rehole, páter Cordara priznáva istú „jezuitskú superbiu“).

Nezapierajú sa isté ľudské slabosti a nedostatky. Je to ľudské a prirodzené. Čiastočne súvisia a nevyhnutne vyplývajú z rehoľných príznačných vlastností: z aktivizmu, z vojenskej poslušnosti a jej výchovnej metódy (udávačstvo). Dopustili sa ich niekedy z prílišnej horlivosti za dobrú vec (v morálke probabilizmus, v misijnom účinkovaní akomodácnosť). Potom, ľahko sa prispôbovali politickým danostiam. — No, tieto nedostatky a slabosti (nakoľko to možno pokladať za slabosti), nemajú sa ľahko odsúdiť, ale treba sa im snažiť *rozumieť*. Rehoľa, ktorá mala taký rozsiahly a mnohostranný program, ktorej nič nebolo dosť veľké a ťažké,

aby sa neodvážila to zvládnuť, (Cirkev, štát, politiku, hospodársky život, vedu, azda s výnimkou umenia) a nič nie tak malé a bezvýznamné, aby si toho nevšimla, táto rehoľa pomerne ľahko mohla sa niekde potknúť a ľahko sa mohlo na ňu niečo prilepiť. Také veci ani sami jezuitskí autori nepopierajú. Kto sa takou slávnou minulosťou a toľkými úspechmi môže pýšiť, znesie aj mužné „mea culpa“. Pomsta sveta na jezuitoch bola však prisilná a neľudská. Najprv sa žiadala zmena ústavy. Klement XIII. mal ešte dosť sily neprivoliť („sint ut sunt, aut non sint“). Potom nepriateľský svet žiadal ich úplné zrušenie (Francúzsko, Portugalsko, Španielsko, Neápolo!). Klement XIV. podľahol a r. 1773 rehoľu zrušil. Okrem templárov nestalo sa to nijakej reholi. Bolo to ozaj osudne slabé polozenie, keď si cirkev tuzemský pokoj nevedela zaistiť ináč, len obetovaním svojej najvernejšej inštitúcie. Providencia božia ich zachránila isteže mimoriadnym spôsobom. Keď ich vypudily katolícke a románske národy, ktoré ich zrodily, zaujali sa ich protestantskí Prusi a ortodoxní Rusi (Fridrich II., Katarína II.). To otvorilo oči národom a Pius VII. r. 1814 vyhovel žiadosti temer celého kresťanstva, keď obnovil jezuitskú rehoľu pre celú cirkev.

Hoci zrušenie rehole netrvalo ani pol storočia, predsa spôsobilo jej i cirkvi nesmierne škody. Veľa jezuitských domov zaniklo, misijná činnosť sa ochromila, ba zničila. No, nezlomila ju ani táto najťažšia skúška. Vďaka svojej pružnosti a vitalite začala druhú, nie menej slávnú fázu svojich 400 ročných dejín. Skúsenosťami poučená pracuje všade *ad maiorem Dei gloriam*.

*

Na Slovensko dostali sa jezuiti prezieravosťou ostrihonského arcibiskupa Mikuláša Oláha pomerne dosť skoro. Uhorský primas uviedol ich r. 1561. do Trnavy, vtedajšieho svojho sídla. Venovali sa pastorácii a školám. Pre finančné nedostatky boli nútení prerušiť svoje účinkovanie a 1567 opustili Trnavu. R. 1586. vrátili sa na Slovensko a svojím horlivým pôsobením prinavracali popredné rodiny cirkvi. Na rekatolizácii Slovenska majú isteže jezuiti najväčší podiel. Ich veľký syn, Peter Pázmány, ostrihomský arcibiskup a uhorský primas, hoc nebol Slovákom, sľaby bol mal slovenskú orientáciu. O kultúrne a náboženské povznesenie Slovenska on pričinil sa najviac. R. 1616. založil v Trnave jezuitskú univerzitu a staral sa o vzdelaný kňazský dorast. Vypracoval plán na zriadenie banskobystrickej, rožňavskej a spišskej diecézy z tela rozsiahlej diecézy ostrihomskej. Uskutočnil sa až za Márie Terézie, no, úplne podľa intencií Pázmányových. Z jezuitských učencov na Slovensku vynikajú najmä Martin Palkovič, Vavrinec Tapolčany, František Bošanský, Anton Revický, František Handerla, Karol Wagner (historik), Mikša Hell (hvezdár), Mikuláš Muska, Mikuláš Molnár. Zrušenie rehole bolestne dotklo sa aj Slovenska. Chýrne jezuitské školy zanikly, prestaly konvikty, kde vychovávali najmä šľachtickú mládež. Po obnovení rehole Slovensko ešte

dlho muselo čakať, kým sa jezuiti vrátili. (1853.) Teraz však už nie Slovensko bolo stredom ich účinkovania v Uhrách. Na Slovensku zapodievali sa len pastoráciou. Najlepších členov posťahovali do kláštorov maďarských, čím nejeden stratil vzťah k rodnej zemi a reči a svojimi schopnosťami obohacoval cudziu kultúru. No, František Beluš, Ján Uhlárik, Andrej Kubina, Pavol Silvester, Andrej Čambál a iní boli nielen znamenití jezuiti, ale aj vynikajúci slovenskí kultúrni pracovníci.

Upotrebené diela: J. Lortz, Geschichte der Kirche in ideengeschichtl. Betrachtung. Münster, 1936. — J. Lortz, Die Reformation in Deutschland. Freiburg, 1940. — Almanach Spoločnosti Ježišovej, Trnava, 1940.